

BOHUSLAV HLADÍK

Hrnčířství v Knínicích u Telče v první polovině 20. století

V rámci integrovaného úkolu Socializace zemědělství na okrese Jihlava jsem sledoval přechod některých venkovských řemesel do dílen JZD a zánik ostatních. Při tom jsem získal zajímavou zprávu, že v Knínicích, malé obci s 280 obyvateli v jižní části jihlavského okresu, pracovalo ještě v první polovině dvacátého století sedm hrnčířských mistrů. Jinde na Jihlavsku není v této době na vesnici hrnčíř znám a i ve městech se udržovaly skrovné zbytky hrnčířství jedině proto, že zde bylo toto řemeslo spojeno s kamnářstvím. V Jihlavě byla hrnčířská dílna v provozu asi do r. 1954, v Polné do r. 1957, v Telči jen kamnář do počátku padesátých let, v Třešti pracovali hrnčíři asi jen v prvních desetiletích 20. století.¹

V Telči byla v letech 1908—1952 lidová malírna, kterou založil ředitel měšťanské školy Hynek Janků a akad. malíř František Froněk. Keramiku však nevyráběli.²

Také v jiných oblastech Českomoravské vysočiny již nebylo hrnčířství ve 20. století příliš rozšířené. Tak v Novém Veselí na okrese Žďár n. Sáz. dříve pracovalo tolik hrnčířů, že dosáhli již v roce 1753 povolení vlastního cechu. Jeho členy byli nejen i mistři z blízkých vesnic (Bohdalov, Březí, Kněževy, Ostrov n. Osl., Újezd, Velká Losenice), ale i hrnčíři dvou měst: Žďáru n. Sáz. a Nového Města na Moravě. Ve 20. století však byl již v Novém Veselí jen hrnčíř a kamnář František Bělík, tři mistři přestali provozovat řemeslo v letech 1898—1900.³ Hrnčířskou výrobu totiž začala již v druhé polovině 19. století vytlačovat na vesnicích malovaná a rytinkami zdobená polokamenina. Do jižní části Vysočiny ji dodávaly především továrny vranovská, kravská a znojemská.⁴ Ve městech se začal ve zvýšené míře uplatňovat porcelán.

Důvodem k dlouhému přežívání dříve tak typického hrnčířského řemesla byl v Knínicích zřejmě dostatek vhodné hlíny v nedalekém okolí, dostatek dřeva a poměrně dobrý odbyt v okolních vesnicích a městech, kam nízká životní úroveň v důsledku málo vyvinutého průmyslu zabraňovala rychleji pronikat nádobí kameninovému a porcelánovému.

Ze sedmi hrnčířských dílen, známých v Knínících v tomto století, zanikla nejprve dílna Jana Daňhela v čp. 57 po jeho smrti v roce 1909. Stanislav Venuta přestal pracovat v čp. 43 v roce 1910 a později padl v první světové válce. Také další dva hrnčíři, Jan Karkula v čp. 75 a František Pokorný v čp. 59, kteří pracovali do roku 1914, narukovali a padli. V jejich řemesle již nikdo nepokračoval. Zbývající tři hrnčíři potom stačili krýt stále se zmenšující poptávku po hliněném nádobí. Jan Procházka pracoval v čp. 40 až do své náhlé smrti roku 1932, Jan Pospíšil, který měl dílnu v čp. 47, zemřel roku 1939. Jejich dílny tím zanikly. Nejdéle, až do roku 1944, pracoval František Čurda v čp. 49. V roce 1975 bylo při průzkumu využito jeho vzpomínek a zkušeností k sestavení tohoto příspěvku, který byl později doplněn podle zápisu v pamětní knize Kníníc, pořízeného v únoru 1981 kronikářem obce Břetislavem Karpíškem po rozmluvě s Čurdovou manželkou Marií.

Kníničtí mistři vyráběli typické konzumní zboží. Při své láci bylo jakostní, s dobrým tenkým střepem v domácnosti praktické, některé bylo i zdobené. Stanislav Venuta k ornamentům přimalovával verše a vtipné průpovídky. Jeho takto zdobený hrnec je v muzeu v Moravských Budějovicích. Výroba kachlových kamen není známá.

Poslední knínický hrnčíř František Čurda se narodil 3. prosince 1903 v čp. 49, po domě „U Vorlíčků“ a zemřel 13. listopadu 1978 jako důchodce kamenolomů. V letech 1919—1921 se vyučil u svého otce Jiřího Čurdy, který se učil rovněž v Knínících. Ostatní kníničtí hrnčíři pracovali podobně jako Čurdové. Živnostenské společenstvo měli v Dačicích.

František Čurda se stal mistrem v roce 1929, kdy jeho otec zemřel. Pracoval sám, bez dělníka i učně. Pomáhala mu jen jeho manželka Marie při zpracování hlíny (sušení, válení, mísení), při vyhlazování výrobků, nošení do pece, tření klejtů a vynášení vypálených výrobků z pece.

Hrnčířství bylo velice pracné a přitom málo výnosné. Kromě vlastní výroby zahrnovalo i kopání hlíny, její odvoz, přípravu a dovoz dřeva. Protože by F. Čurdu sotva uživilo, měl i malou zemědělskou usedlost o 25 mírách, z toho 15 mír orné půdy, zbytek louky. Choval tři krávy. Důvodem odhlášení hrnčířské živnosti v roce 1944 byl hlavně nedostatek a drahota dřeva a pronikání ostatních druhů nádobí do venkovských domácností a s tím spojený malý odbyt výrobků.

Hlínu kopal F. Čurda v Cizkrajově na pastvině směrem ke Slavonicím a v Bolíkově, rovněž na pastvině. Byla bílá, příliš mastná, takže výrobky z ní vymodelované by při vypalování praskaly. Proto se k ní přimíchávala jedna třetina červené hlíny knínické, získávané u Živnů čp. 32 na místě nynější cihelny. Dovož z Cizkrajova a Bolíkova (17 a 18 km západně od Kníníc), na který Čurda jednal koňský potah, stál 120—150 Kč, jeden povoz hlíny platil obcím 20 Kč.

Výrobní zařízení a nářadí, užívané Františkem Čurdou:

Hrnčířský kruh. Nezachoval se, dle F. Čurdy podobný jako v hrnčířské expozici polenského muzea.⁵

Pec na vypalování — viz 1 kresba.

Mlýnek na polevu, zvaný „žerna“.⁶

Odra, dřevěná police u stropu dílny na sušení výrobků po vymodelování. Též „vodra“.

Válec na drcení hlíny. Byl kamenný, s železným držadlem.

Stupa, vyhnílý kmen na tlučení klejtu.

Lopatka na přehazování hlíny.

Obdélníkový *čepel* 5 × 10 cm nebo *růžek* 5 × 5 × 5 cm, oba s dírkou uprostřed.

Nazývaly se „model“ a vyráběl je truhlář.

Kalník, nádobka na máčení rukou při práci u kruhu.

Drát na odříznutí vymodelovaného výrobku od kruhu.

Křemen na hlazení nádobí před vypalováním, zvaný „křemelka“.

Sklo na hlazení a seškrabování přebytku.

Malovníček (hrneček na zdobení).

Dovezená hlína se nejprve sušila na půdě nad dílnou, kam se vynášela v košíkách a rozhrnovala na tenkou vrstvu, aby lépe proschla. Odtud se množství potřebné k zaplnění pece doneslo do válcovny, kde se válcem drtilo na prach. Pak se hlína na ručním sítku přesívala. Zbylé hrudky se ve vodě rozmělnily a sítkem přesály, aby ani část hlíny nepřišla nazmar. Do přesáté hlíny se nalilo potřebné množství vody a dřevěnými lopatkami, z nichž jedna byla získána do sbírek Muzea Vysočiny v Jihlavě, se hlína mísila, až byla rozpracovaná. Tím se nahrazovalo dřívější šlapání. Z takto zpracované hlíny se nadělaly koule, odnesly se do dílny a zde se na vále ručně zpracovávaly jako těsto u pekaře třeba hodinu. Z této již dobře propracované hmoty se odlamovaly kousky v té velikosti, jak bylo potřebí na výrobu jednotlivých kusů. Mistr již měl dokonalý odhad, aby vyráběná série byla v potřebné velikosti. Při točení si musel stále máčet ruce vodou v kalníku. Po vytočení na hrnčířském kruhu se výrobek odřízl drátem a dal k oschnutí na odra ke stropu dílny. Osušený se nazýval „vytuhlý“. Asi za dva dny se „uchatil“, tj. přilepovala se ucha, na která musela být hlína zpracovaná nejjemněji. Když výrobky dostatečně vyschly, bylo nutno je uvnitř vyhladit křemelkami. Tuto práci vykonávala manželka.

Takto připravené nádobí se skládalo do hrnčířské pece. Pec na vypalování měl Čurda vejčitou, výšky 180 cm, šířky 250 cm a délky 300 cm. Rošt byl veden po vnitřním obvodu pece. Plameny procházely roštem, takže na vypalované výrobky působil jen žár. Mistr byl uvnitř pece a rovnal nádobí, které mu manželka podávala. Po naplnění se pec zazdila a byla připravena k prvnímu vypalování. Bylo to nejprve tzv. „vypařování“, které trvalo dvě hodiny, a potom se vypalovalo do červena. Přikládala se celá metrová polena a spálilo se při tom asi 4½ m³ dřeva. To kupoval Čurda ve státních lesích a vozil si je vlastním kravským potahem. Po vychladnutí pece se z ní výrobky vynesly, hadrem se otřel prach a jednotlivé kusy se poklepaly, aby byly zjištěny vadné (puklé). Tím bylo nádobí připraveno k polévání glazurou. Surovinu na její výrobu kupoval Čurda v Příbrami.

Při výrobě glazury se nejprve ve stupě roztloukl klejt na prach, na ručním sítku se vysel, smíchal s jednou třetinou písku a s vodou a potom se třel mezi dvěma kameny mlýnku, až vznikla jemná poleva. Ta se nalila do jedné nádoby a přelévávala do dalších. Tím byl glazován vnitřek. Pak se nádoby polily naběračkou zvenčí. Asi jedna třetina jich zůstala zvenčí nepolévána. Do malého množství klejtu se ještě namíchal kaolin z Krasonic a takto připravenou polevou se pokryla hrdla hrnců a kreslily různé ornamentové a květinové ozdoby, vždy jen z hlavy bez předlohy. Ke zdobení používal F. Čurda tzv. malovníček, malý hliněný hrneček s trubičkou a brkem na konci. Hrnce se pak znovu narovnaly

do pece a vypalovaly. Při tom se spálilo asi 7 m³ dřeva podle jeho jakosti a síly větru. Při druhém vypalování musel mistr postupovat zvláště opatrně. Když oheň prošel roštem pod narovnanými hrnci a vyšlehl z pece, strčil mistr louč do hrnce, otočeného hrdlem k otvoru, kterým bylo do pece vidět. Jakmile se louč vznítla a od jejího plamene mistr zjistil, že je klejt dobře roztavený a leskne se, byly hrnce vypálené. Neleskl-li se klejt, musel mistr ještě přiložit, ale velmi opatrně, protože nádoby v peci se mohly velkým žárem pokroutit. Po několika dnech pec vychladla, výrobky se vyjmuly a byly připraveny k prodeji.

Čurdova pec byla likvidována v roce 1960 a místnost adaptována na obytnou.

František Čurda vyráběl: hrnce vysoké s jedním uchem (pleskáče), hrnce dvouuché (ušáky), plucary (nádoby na tekutiny s úzkým hrdlem), srostlíky (dva spojené hrnky s uchem nahoře k nošení jídla na pole), cedáky na lisování ovoce, misky, talíře, džbánky, květináče, lívanečníky, kastroly na vaření povídlí, plechy na koláče, husáky na pečení drůbeže, bábovky a různé jiné formy na pečivo, pokladničky a hračky pro děti. Před rokem 1975 daroval mistr Čurda různé památky na svoji výrobu Západomoravskému muzeu v Třebíči pro připravovanou expozici starých řemesel v masných krámech v Moravských Budějovicích.

Při výrobě husáků na pečení drůbeže se na kruhu vytočil plucar, když trochu oschl, rozřízl se na polovinu a po přilepení nožiček a zesílení okrajů byly dva pekáče (kutchany) na pečení husí hotové. Při výrobě lívanečníků se vytočily na kruhu misky, které se slepovaly k sobě. Velikost se řídila přáním zákazníka.

Kromě výrobků točených na kruhu, u kterých se jen ucho přilepovalo do datečně až po ztuhnutí, vyráběl Čurda také různé formy na pečivo. Používal k tomu kameninových forem, kupovaných v obchodě.

Výrobky prodával F. Čurda na trzích v Telči, Dačicích, Jemnici, Nové Říši a Staré Říši. K dopravě jednal koňský povoz. Prodával také překupníkům: Voldřichovi z Nových Dvůrů u Volfířova (u Dačic), Flaksové z Kunžaku, pekařovi a obchodníkovi Halačkovi ze Želetavy. U knínických hrnčířů kupovali pochopitelně především spotřebitelé z blízkého okolí.

Ceny výrobků ve třicátých letech 20. století: třílitrový hrnec Kč 3,50, desetilítrový hrnec 10,—, květináč 0,50 až 1,—, srostlíky 5,—, lívanečník po koruně za důlek, cedák na ovoce 5,—.

V září 1975 byl s Františkem Čurdou proveden průzkum v muzeích jihlavského okresu za účelem zjištění knínických výrobků. Přinesl velmi slabé výsledky, především proto, že se dříve sbírala hlavně hrnčina bohatě zdobená a běžné konzumní zboží se pomíjelo. V telečském muzeu neidentifikoval Čurda ani jeden knínický exponát, v Třešti byl zjištěn knínický srostlík s hnědou polevou uvnitř i zvenčí, výška nádoby 14,5 cm, výška i s uchem 21 cm, šířka 21 cm. Je to pravděpodobně výrobek hrnčíře Procházky okolo r. 1930. Pořízena fotodokumentace. V Jihlavě nebyl ve sbírkovém fondu žádný exponát, 2 větší hrnce byly získány do sbírek až v Krasonicích při sběru 23. 5. 1975. V Polné identifikoval Čurda jako knínické dva exponáty: cedák na ovoce s hnědou polevou a s dvěma uchy, výška 16 cm, šířka bez ucha 15 cm, inventární číslo 1982. Hrnec větší, dvouuchý, výška 26 cm, šířka v největším vydutí 26 cm. Pod nízkým hrdlem je řetízková ozdoba, která sloužila i k vyztužení výrobku. Inventární číslo 1476. Oba exponáty byly získány před rokem 1960.

Čurdův syn František v Dobroníně má sbírku výrobků svého otce a ostatních knínických hrnčírů od konce minulého století. Několik snímků uveřejňujeme s jeho svolením v příloze.

POZNÁMKY A LITERATURA

- 1 Zprávu o hrnčířské dílně v Jihlavě podal Arnošt K á b a. V Telči pracoval podle profesora Josefa R e m e š e poslední kamnář Viktor Vaníček (1883—1973) do počátku padesátých let. Dílnu měl ve vlastním domě v Malinovského ulici čp. 16. Vyráběl také trpaslíky a hrady do zahrádek, výroba nádobí není zpravodajl známa. Různé památky na Vaníčkovu dílnu prý získalo před časem jindřichohradecké muzeum. Informaci o posledních hrnčírích v Třešti podal Karel B r á z d a. Již v polovině 19. století tam pracovali jen dva hrnčíři. Poslední byl Antonín Wenz, narozený 1849 v Kostelci a zemřelý 1930 v Hodicích a Ignác Wenz (1866—1942). Do kdy provozovali v Třešti živnost, není známo. Antonín Wenz nejdéle do počátku 20. století, Ignác Wenz snad o něco déle, později je u jeho zaměstnání připsáno „strojník“. Všem informátorům patří můj srdečný dík.
- 2 J. D v o ř á k, *Hrdina na poli práce — ředitel Hynek Janků*. Od Horácka k Podyjí 6/1929: 20—21, 53—55.
- 3 J. F. S v o b o d a, *Lidová keramika západomoravská*. Národopisný věstník československý 20/1927: 157—167, 233—248, 330—350.
- 4 Několik pěkně zdobených exponátů v polenském muzeu, z nichž jeden je datovaný, svědčí o tom, že sem již v osmdesátých letech 19. století jezdili na trhy hrnčíři z Rouchovan.
- 5 V polenské pobočce Muzea Vysočiny je expozice hrnčířské dílny. Zařízení posledního hrnčíře a kamnáře Adolfa Skaláka (hrnčířský kruh, mlýnek na polevu, stroj na drcení hlíny, odra, police na uskladnění výrobků) spolu s četnými formami, nářadím, rozpracovanými i hotovými výrobky daroval roku 1965 jeho syn Adolf Skalák mladší. Mezi nimi je i 58 forem z první poloviny minulého století, z toho 18 kusů forem z dílny hrnčíře Václava Rosendorfského (1798—1864), jím signovaných a datovaných léty 1825 až 1827. V této expozici jsou i výrobky hrnčírů z Nového Veselí, kteří měli s polenskými společné odbytiště.
- 6 Podobný mlýnek na polevu srov. H. L a n s f e l d, *Lidové hrnčířství a džbánkařství*. Praha, Orbis 1950, příloha 5.

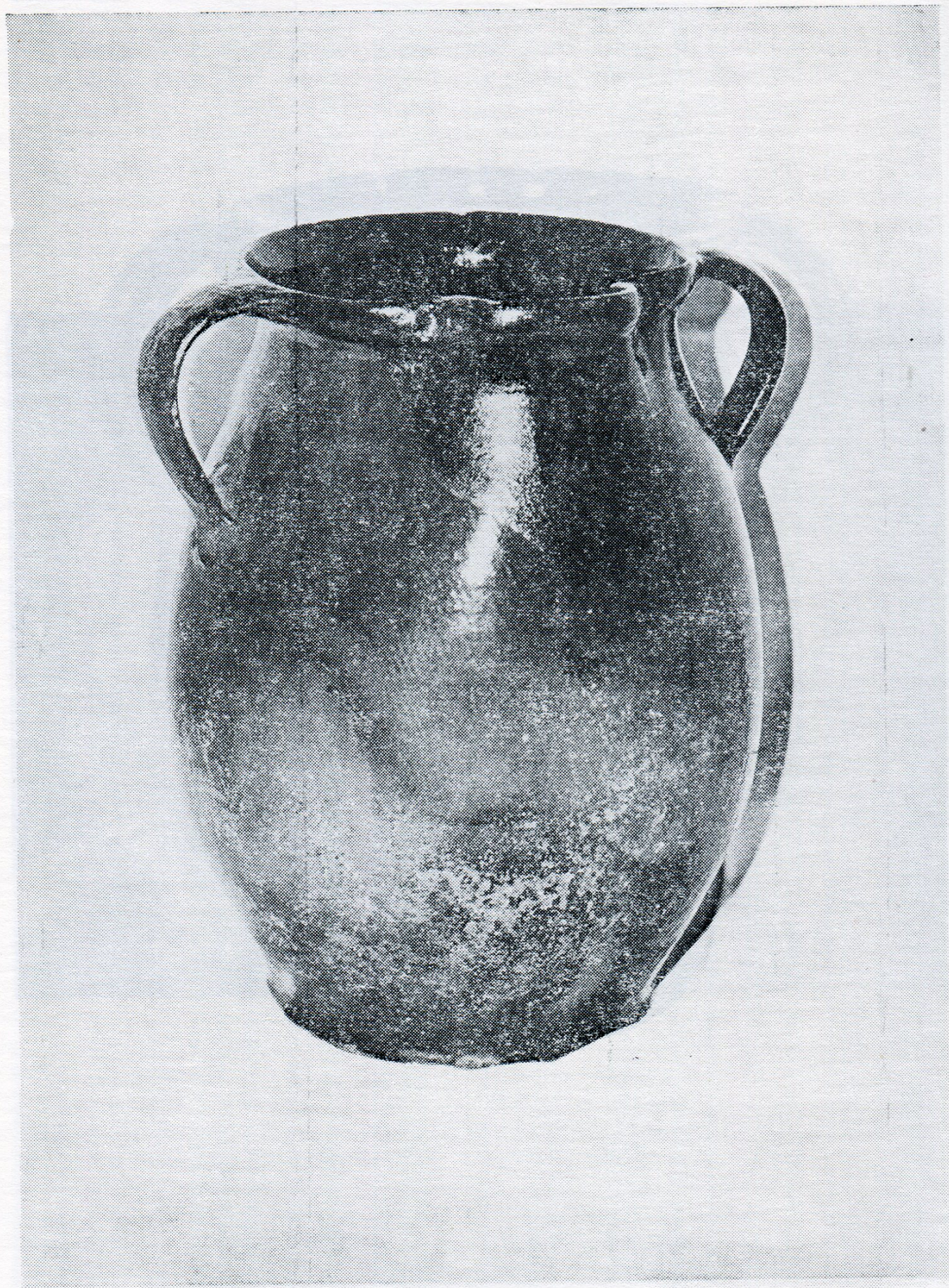

Poslední knínický hrnčír František Čurda s manželkou Marií roku 1975
Foto Jana Winklerová

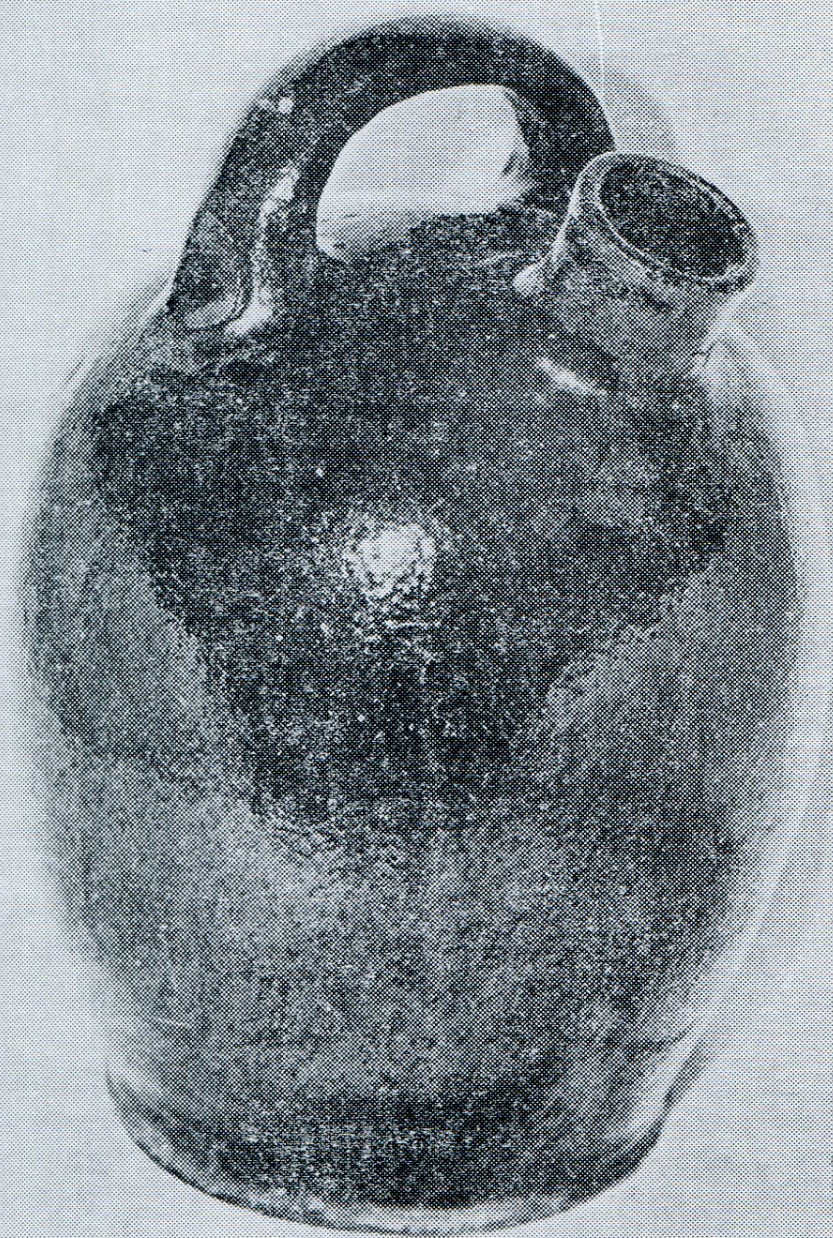
Hrnec dvouuchý, výška 36 cm. Vyrobil Jiří Čurda okolo r. 1890

Foto Jana Kourková

Hrnec dvouuchý, výška 34 cm. Vyrobil Jiří Čurda okolo r. 1890

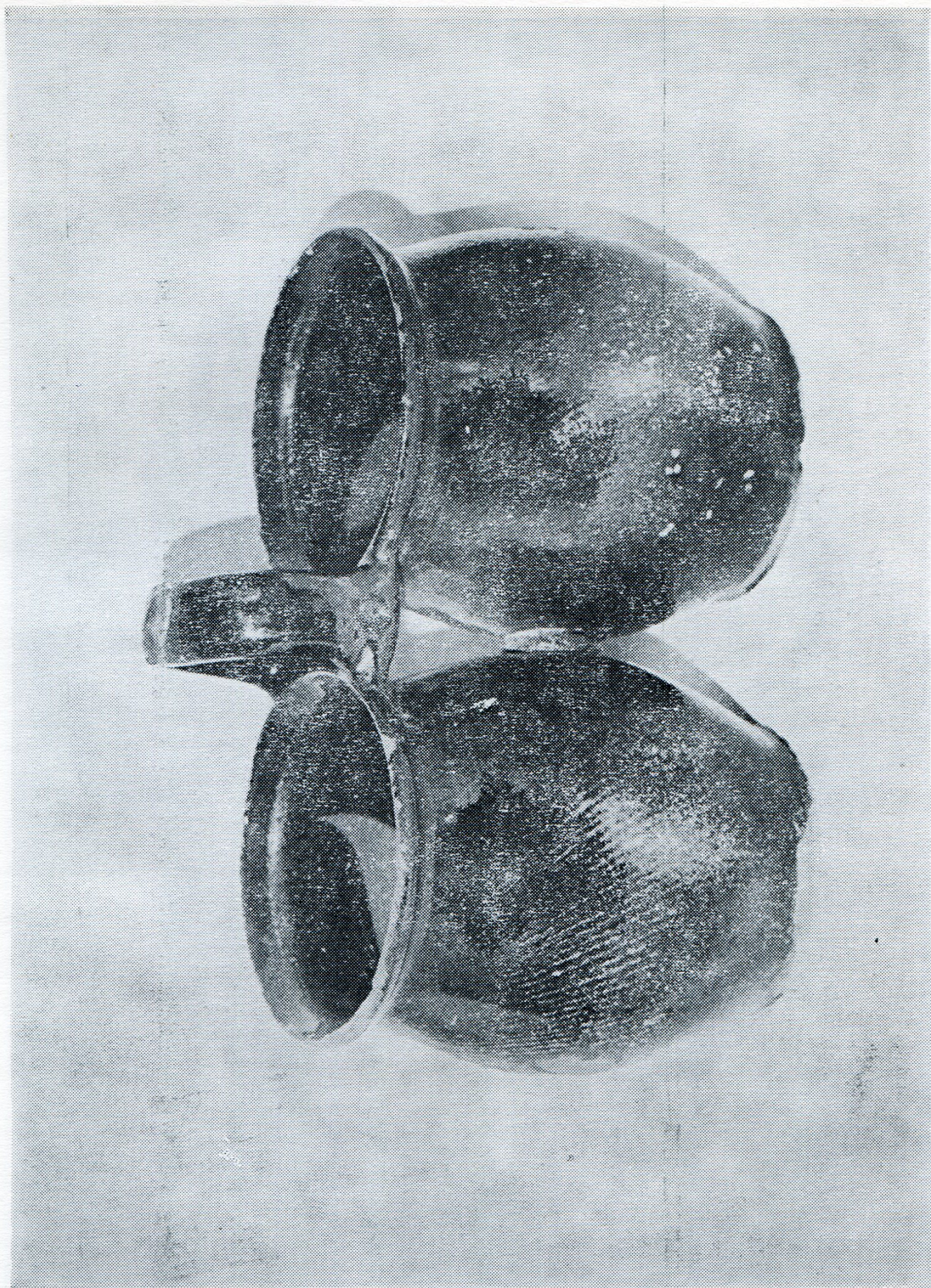
Foto Jana Kourková

Plucar, výška 27 cm. Vyrobil Jiří Čurda okolo r. 1890
Foto Jana Kourková

Plucar zdobený bílou polevou, výška 22 cm. Vyrobil Tomáš Procházka okolo r. 1890
Foto Jana Kourková

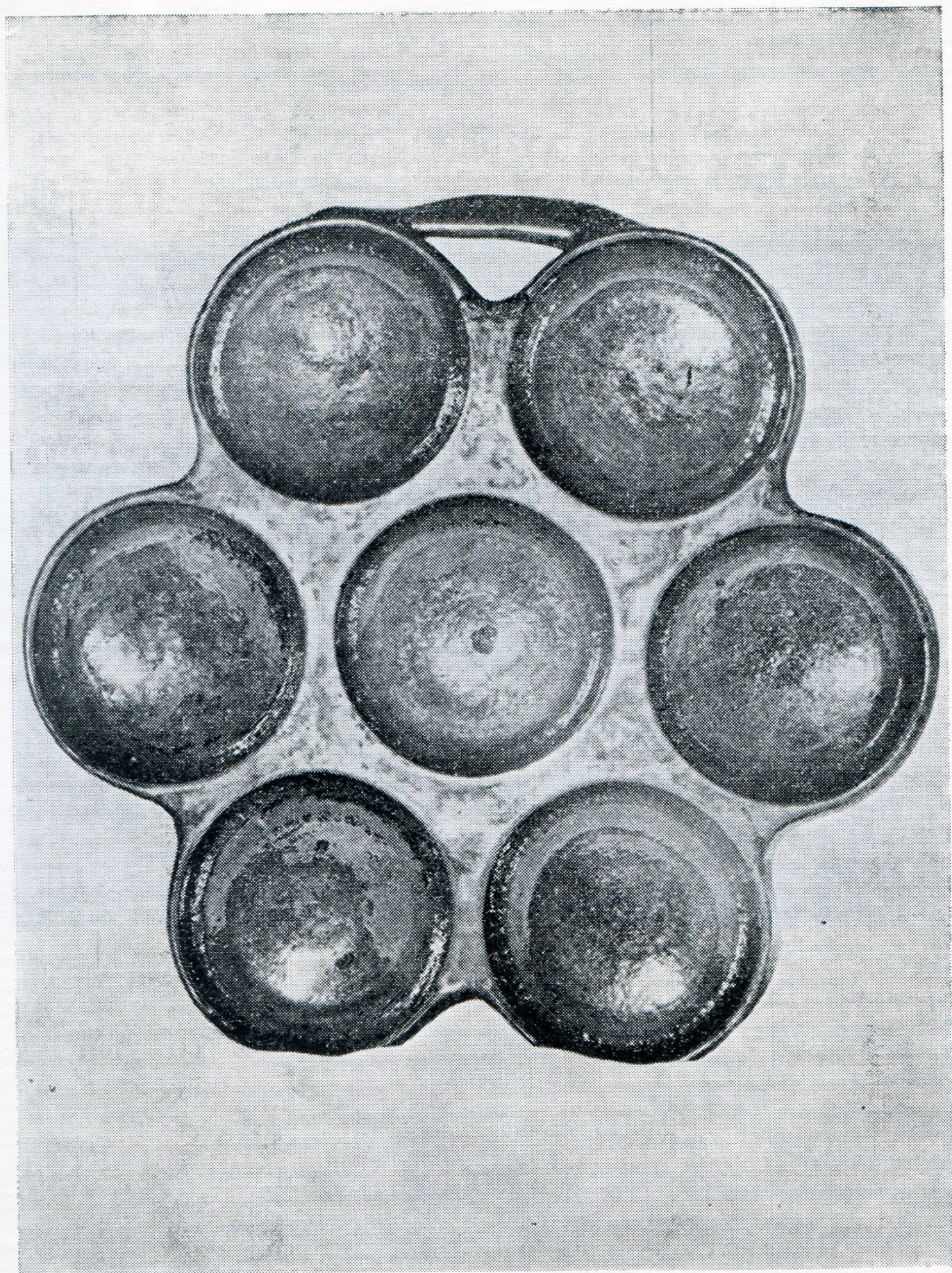

Srostlíky, výška 20 cm. Vyrobil Jiří Čurda okolo r. 1890
Foto Jana Kourková

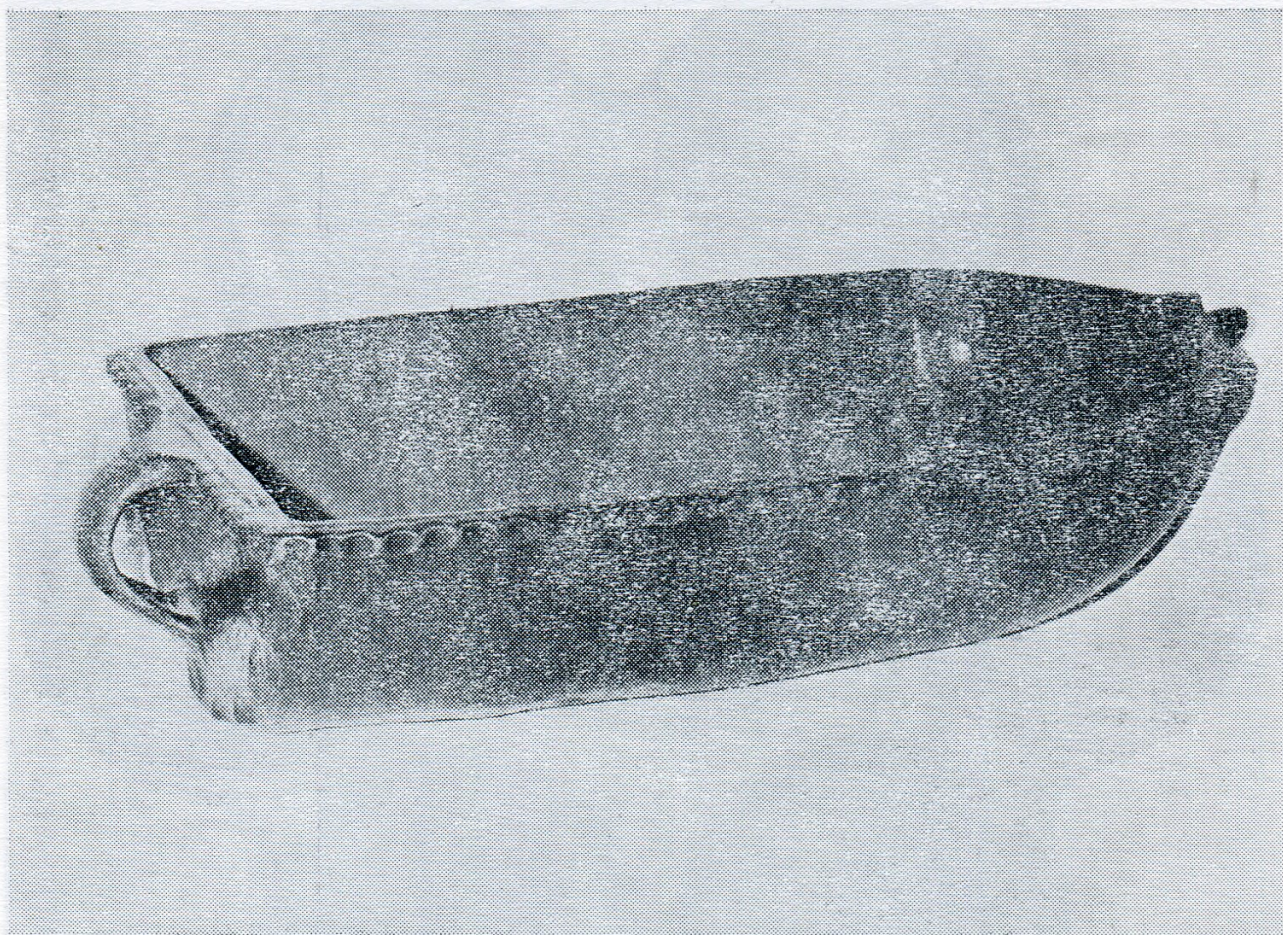
Hrnec jednouchý na vaření, výška 17 cm. Vyrobil František Čurda r. 1943

Foto Jana Kourková

Lívanečník, šířka 33 cm. Vyrobil František Čurda r. 1943

Foto Jana Kourková

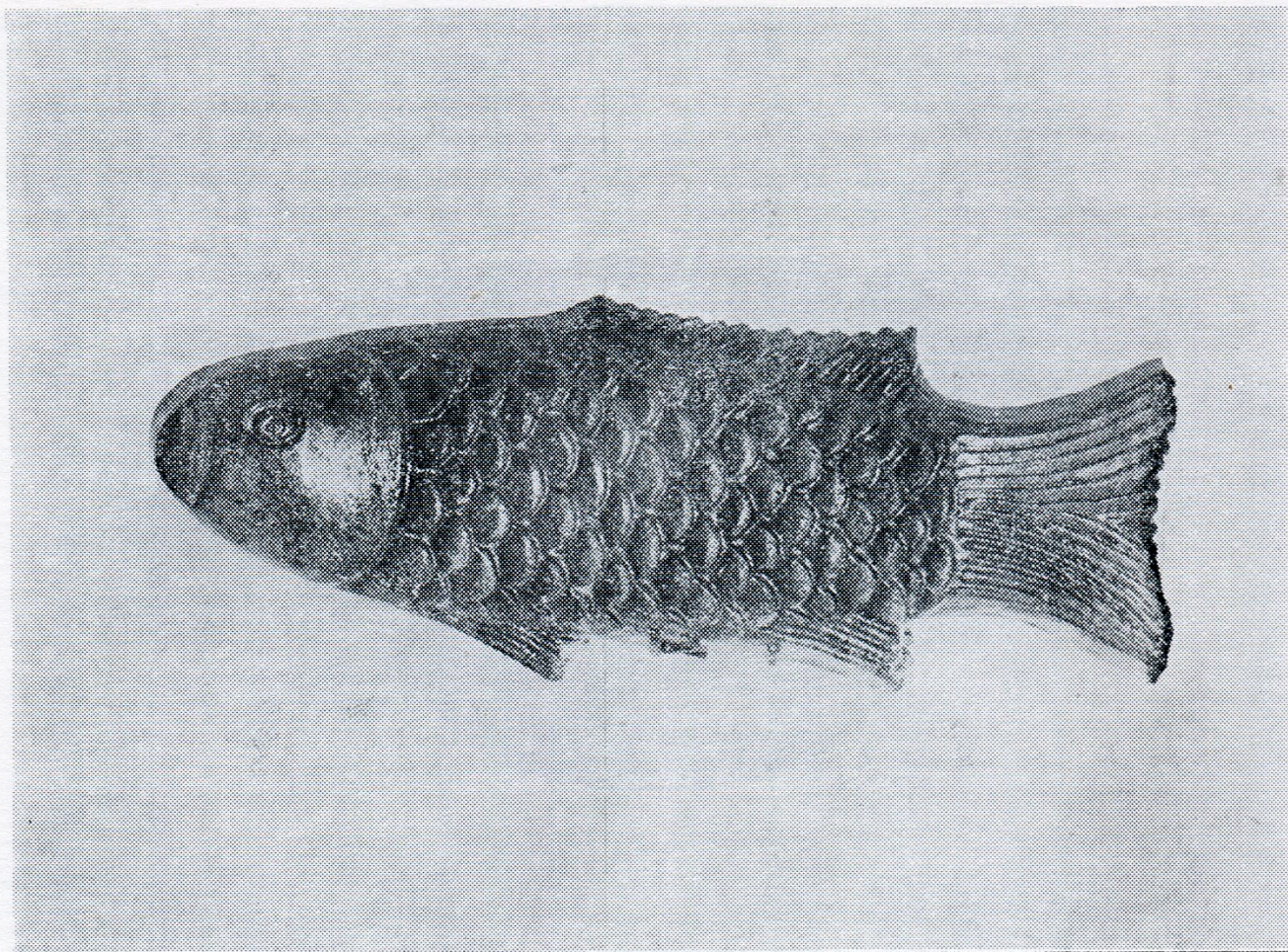
Pekáč neboli kutchan, délka 48 cm. Vyrobil František Čurda r. 1942

Foto Jana Kourková

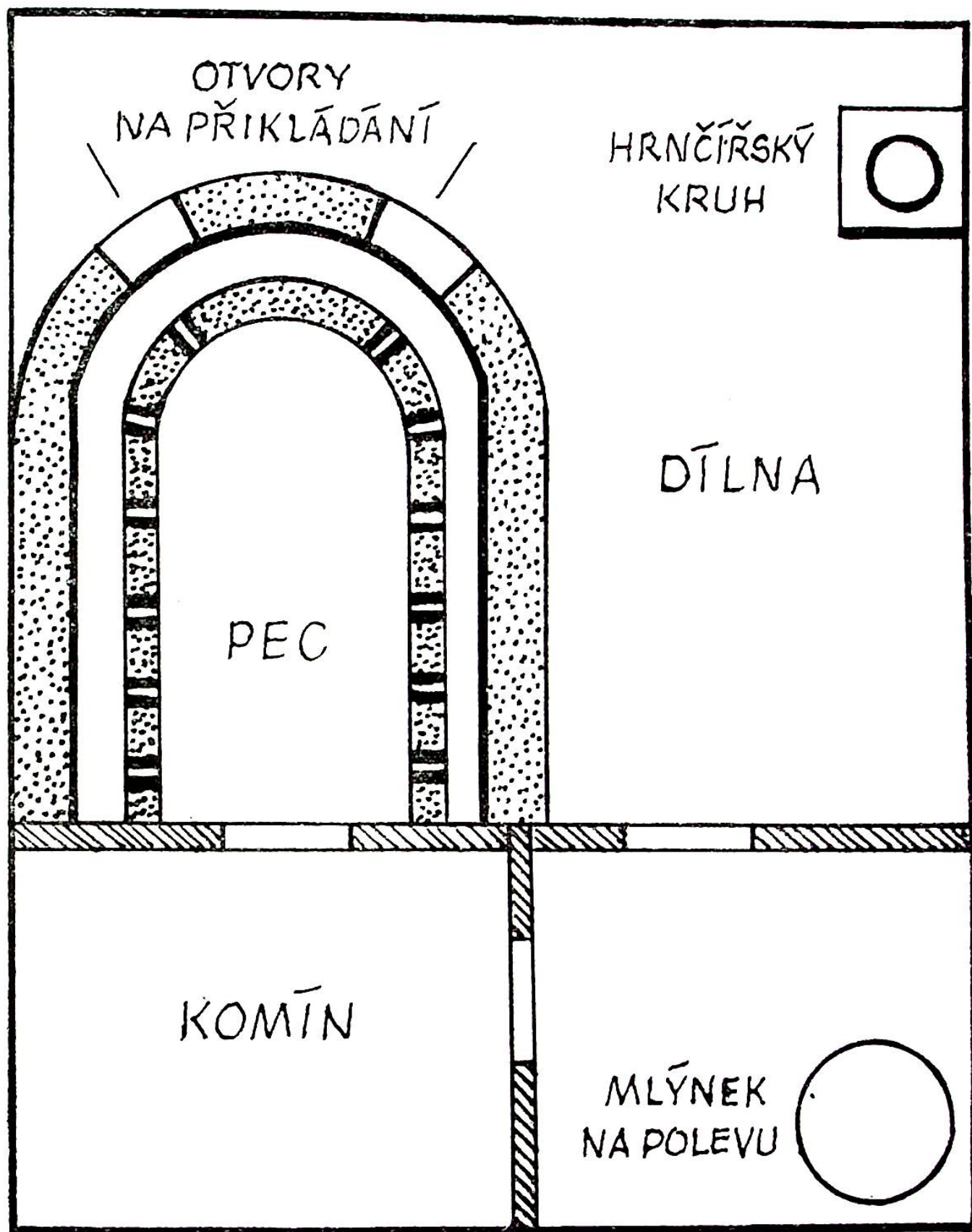

Zadělávačka, výška 15 cm. Vyrobil František Čurda r. 1940

Foto Jana Kourková

Koupená kameninová forma na pečivo tvaru ryby, délka 42 cm. Používal František Čurda
Foto Jana Kourková

Schematický pohled na půdorys dílny Františka Čurdy.
Podle náčrtku Marie Čudové kreslil František Vacek